

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ “ МИЛЛИЙ ҒОЯ , МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ
ВА ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИ “ ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАСИ ХАМДАМОВА
ГУЛИРАНО**

REFERAT

**“МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК” ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ
ВА МАЪНАВИЯТНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ.**

Илмий раҳбар:_____Турсунов Ф.

Кафедра мудири_____Собирова М.

Тошкент-2014

**МАВЗУ: “МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК” ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ,
ПРЕДМЕТИ ВА МАЪНАВИЯТНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ.**

Режа:

Кириш

**I-БОБ. “МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК” ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ,
ПРЕДМЕТИ ВА МАЪНАВИЯТНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ.**

1.1 “Маънавиятшунослик” фанининг предмети, мавзу доираси,
таркиби, мақсад ва вазифалари.

1.2 “Маънавиятшунослик” тарихий-назарий фан сифатида.

**II-БОБ. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАРИХИЙ ТАКОМИЛИНИ
ДАВРЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ.**

2.1 Миллий маънавиятимиз тарихини ўрганишда манбалар аҳволи.

2.2 Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиш босқичлари.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Ҳар бир мустақил миллат ўз ҳаёт тарзини, келажагини аجدодларнинг тарихий тажрибаси ва жаҳондаги илғор тамойиллар уйғунлиги асосига курса, янглишмайди. Бундай мустақил ривожланиш йўли истиқлолнинг дастлабки йилларидан эътиборан Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилди ва ўтган йиллар мобайнида изчил амалга ошириб келинмоқда.

“Ўзбек модели” деб шуҳрат қозонган ушбу мустақил тараққиёт йўлида миллий маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтиришга алоҳида эътибор қаратилган. 1999 йил 14 апрель куни очилган Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда" деб номланган маърузасида Президент И.А.Каримов мамлакатимизни янги аср арафаси ва унинг дастлабки йилларидаги ривожланиш стратегиясини белгилаб берар экан, "жамият маънавиятини янада юксалтириш"ни устувор йўналишлардан эканлигини алоҳида таъкидлаб, маънавиятга мукамал таъриф бериш билан бирга бу соҳада бугунги кунда олдимизда турган энг муҳим масалани ҳам аниқ кўрсатиб ўтган эди:

“Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. Бошқача айтганда, биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан

уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак".¹

Мавзунинг мақсад-вазифалари. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2008 йилда босилиб чиққан “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида шундай ёзади:

“Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва, албатта, бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, бекиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин.”

Маълумки, Ғарб оламида фалсафа қанчалик машҳур бўлса, Шарқда маънавиятга шундай катта эътибор бериб келинган. Жумладан, жаҳон тан олган буюк ориф, шоир ва мутафаккир Жалолиддин Румийнинг 25700 байтдан иборат “Маснавийи маънавий” асари маънавиятнинг чўнг қомуси сифатида шуҳрат топган. Чунки бу китобда инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабати ўзининг бутун қирралари билан акс эттирилган.

Аждодларимиз меросида баён қилинишича, маънавият кўнгил кўзгусидан таралган нур, у инсон қалбида яширинган. Демак, “Маънавиятшунослик” фанининг асосий вазифаси ҳам руҳ тарбияси, кўнгил кўзгусига сайқал беришда

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Асарлар. 7-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 1999, б. 381.

ҳар бир шахсга кўмаклашувдир. “Маънавиятшунослик” фани инсоннинг Борлик ҳақиқатига нисбатини ўрганади. Бунинг учун маънавият муаллими, файласуфдан фарқли ўлароқ, ўз мулоҳазаларини соф мантикий мулоҳазалар тарзида эмас, балки маънавий меросга, бу соҳада аجدодларимиз эришган беқиёс ютуқларга асосланган ҳолда олиб боради, яъни бу фан, маълум маънода, тарихий-назарий фандир. Унинг теранлиги ва кўлами аجدодларимизнинг минг йиллар давомида тўплаган яхлит тарихий-маънавий тажрибаси билан белгиланади, шу билан бирга халқ донишмандлигининг турли суратларда зухур этиши ҳам ундаги назарий хулосаларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда яна бир жиҳатни таъкидлаб ўтиш лозимки, жаҳон илмида маънавиятга оид масалалар махсус фан сифатида изчил ўрганилмаганлиги туфайли бугунги кунда маънавиятнинг умумбашарий муаммоларини кенг миқёсда ўрганиш учун тадқиқий асос етарли эмас. Шу сабабли бу соҳанинг назарий асосларини ишлаб чиқишда биз асосан ўз аجدодларимиз яратган назарий меросга таянишга мажбурмиз. Қолаверса, ҳеч бир халқ ўзга халқлар маданияти, урф-одатлари, фалсафий тизимлари, мафкура ва дунёқараши асосида яшамайди, улардан кўр-кўрона кўчирма қилиб барака топмайди. “Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”.² Шундай экан, “Маънавиятшунослик” фани ҳозирги кунда асосан миллий маънавиятимиз тарихий таржибасига таянган ҳолда ишлаб чиқиляётгани бежиз эмас. Шу билан бирга миллий маънавиятимиз ҳечқачон умуминсоний қадриятларга зид бўлмаганини ва унинг назарий асослари ҳам умумбашарият

² Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.Б.29-30.

манфаатларини унутмаган ҳолда шакллантирилиши лозимлигини унутмаслигимиз лозим.

Мавзунинг ишланганлик даражаси. Президентимиз 1992 йилдаёқ: «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, деганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч қудратидир», - деб таъкидлаган эди.

Ана шу кўрсатмага муфовиқ маънавиятни ривожлантириш, мамлакатда амалга оширилаётган барча ишларда унга таяниш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан Президентимизнинг 1994 йил 23 апрелда Республикамизда «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказини тузиш тўғрисида, 1996 йил 9 сентябрда эса «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш» тўғрисида; 1999 йил 3 сентябрдаги «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармонлари ва 1998 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» махсус қарори қабул қилинди. Бу ҳужжатларга биноан Республика олий ва ўрта махсус таълим Ваъзирлиги 1997 йилдан бошлаб барча олий ўқув юртларида «Маънавият ва маърифат асослари» махсус курсини ўқитиш тўғрисидаги қарор қабул қилди ва унинг дастлабки ўқув дастурларини ишлаб чиқилди. Ўтган давр ичида маълум бир тажрибалар тўпланди, курсда фойдаланиш бўйича бир қатор илмий ва оммабоп мақолалар ҳамда рисоалар чоп этилди. Чунки, халқимизнинг, жамиятнинг маънавиятни кўтариш ва ривожлантириш бугун ҳам, эртага ҳам муҳим вазифа сифатида қолиши муқаррардир. Президентимиз Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маърузасида Ўзбекистоннинг XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиши устивор

йўналишларини белгилаб берар экан, «Иккинчи устивор йўналиш – жамият маънавиятини янада юксалтиришдан иборат. Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучини тасаввур қиламан»³, - деб таъкидлади. Ҳақиқатан ҳам маънавият қанчалик юксак бўлса, инсон қалбида жоҳиллик, ёвузлик, худбинлик, ялқовлик каби салбий иллатларга ўрин қолмайди, унинг ўрнида ёшларимиз онгида ватанпарварлик, яратувчанлик туйғулари юксак даражага кўтарилади, ўзаро муносабатларда самимийлик, бирдамлик, меҳр-оқибат, эътиқод, иймон, масъулият ва бошқа бир қатор ижобий фазилатлар халқимиз турмуш тарзининг ажралмас бойлиги даражасида яна ҳам мустаҳкам ўрин олиб бораверади.

Ана шу ўта муҳим вазифаларни ҳал қилишимиз учун миллий истиқлол ғоясини чинакам моддий кучга айлантириш стратегик аҳамиятга эгадир. Бу ўз навбатида биз қўлга киритган истиқлолнинг маъно ва мазмуни, миллий ўзлигимизни тўла англашимизга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларимизни мустаҳкамлашимизга, Ватан ва миллат истиқболи учун ҳар биримизнинг масъуллигимизни тушуниб етишимизга ўзининг катта таъсирини кўрсатади.

Худди мана шуларни ижобий ҳал қилишимиз Президентимизни маънавиятимизни янгилаш борасида олдимизга қўйган вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга имкон беради. Зеро, улар таъкидлаганидек «Жамиятни маънавий янгилашдан бош мақсад – юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш ва комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатаро тотувлик, диний бағрикенглик каби кўп-кўп

³ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Тошкент: Ўзбекистон, 1997 йил. 17-бет.

муҳим масалалардан иборат»⁴. Бу улкан вазифаларни маънавиятимизни миллий истиқлол ғоялари билан бойитиб борсаккина амалга оширишимиз мумкин бўлади.

Маънавият соҳаси яхлит ҳодиса сифатида шу пайтгача жаҳон илмида назарий жиҳатдан деярли ўрганилмаган, фақат ушбу соҳага оид баъзи муаммолар Ахлоқшунослик (Этика), Маданиятшунослик (Культурология), Фалсафа, Илоҳиёт (Теология), Рухшунослик (Психология), Тасаввуф илми, Тарбияшунослик (Педагогика), Нафосатшунослик (Эстетика), Адабиётшунослик, Инсоншунослик (Антропология) каби фанлар таркибида турли даражада ўрганиб келинган, холос. Мустақилликдан илгари “маънавият” тушунчаси расмий доираларда деярли ишлатилмас, ҳатто луғатларга ҳам киритилмаган, баъзан “Маданиятшунослик” фани доирасида рус тилидаги “духовная культура” тушунчаси ўзбекчага “маънавий маданият” бирикмаси билан таржима қилиб ишлатиларди. Аслида маънавият инсон ва жамият ҳаётининг иқтисод ва сиёсат сингари мустақил ва муҳим бир соҳаси бўлиб, инсоният учун бу соҳанинг аҳамияти бошқа соҳалардан кам эмас.

⁴ Ислон Каримов. Миллий истиқлол мафқураси-халқ этикоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, «Ўзбекистон, 2000й, 23-24 бетлар».

I-БОБ. “МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК” ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ ВА МАЪНАВИЯТНИНГ ЖАМИЯТ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ.

1.1 “Маънавиятшунослик” фанининг предмети, мавзу доираси, таркиби, мақсад ва вазифалари.

Мустақиллик даврида Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг бевосита ташаббуси билан барча даражадаги таълим тизимида “Маънавият асослари” алоҳида ва махсус фан сифатида ўқитила бошланди. 1997 йилдан бутун ўқув юртларида “Маънавият асослари” фанини ўқитиш жорий қилиниши юртимиз маънавий ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. Тўғриси тан олиш керак, ўша пайтда нафақат Ўзбекистонда, балки бутун дунё миқёсида шундай фан борлигини биров билмас эди. Фақат 1996 йил охирларида бу йўналишда илк рисоалар нашр этилган бўлиб, улар бир гуруҳ муаллифлар ҳамкорлигида ёзилган “Ватан туйғуси” китоби, А.Эркаевнинг “Маънавият – миллат нишони” ва М.Имомназаровнинг “Миллий маънавиятимиз такомил босқичлари” рисоалари эди. Орадан ўтган 11 йил мобайнида бу соҳада анча-мунча ишлар қилинди. Бирқанча китоб ва рисоалар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, мактаблар учун қатор дарслик ва қўлланмалар чоп этилди. Айниқса, Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори, унинг бу соҳага бағишланган қатор асарларининг нашр этилиши (1994 йилдаги - “Истиқлол ва маънавият” китоби, 1997-98 йилларда ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Маънавий юксалиш йўлида» ва «На пути духовного Возрождения» асарлари, 2008 йили “Маънавият” нашриётида босилиб чиққан “Юксак маънавият – енгилмас куч” номли алоҳида асари) ушбу соҳанинг мустаҳкам оёққа туришида катта аҳамиятга эга бўлди. Шундай қилиб, бугунги кунда ишонч билан айтиш мумкинки, “Маънавиятшунослик” алоҳида фан сифатида шаклланиб келмоқда ва бу соҳада талай ютуқларга эришилганини қайд этилса муболаға бўлмайди.

Кейинчалик шу соҳада кадр тайёрлаш масаласи йўлга қўйилиши муносабати билан охирги йилларда бу фан ҳам тармоқланиб, “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” “Маънавиятнинг диний асослари”, “Ахлоқнинг маънавий асослари”, “Санъатнинг маънавий асослари”, “Оила маънавияти” “Миллий мустақиллик ва маънавият” каби янги-янги курслар ўқув режага киритилмоқда.

Аммо ҳали ёш авлод маънавий тарбияси йўлида қилиниши зарур бўлган ишлар кўп. Қолаверса, бу соҳадаги ишларимизнинг жаҳон фани ва инсоният маънавий тақомили йўлидаги аҳамиятини ҳам унутмаслигимиз керак. Хуллас, “Маънавиятшунослик” жаҳон илмида ўз ўрнини эгаллашга дадил интилаётган янги фан бўлишига қарамай, унинг режалари - улкан, ниятлари – улўғ. Унинг мустаҳкам оёққа туриб олиши, кўп жиҳатдан, илгаридан мавжуд бўлиб келган унга ёндош ва туташ турли фан эгаларининг ҳолислиги ва хайрихоҳлигига ҳам боғлиқ.

Ҳозирги кунда нашр этилаётган баъзи ўқув қўлланмаларда “Маънавиятнинг предмети, тушунчалари...” деган жумлалар сарлавҳага чиқиб қолмоқда. Илмий жиҳатдан ёндошганда бундай дейиш унчалик тўғри эмас. Албатта, баъзан шундай ҳолатлар учрайдики, фан мавзуси билан номи бир хил бўлиб қолади. Масалан, биз фалсафани ўрганадиган фанни ҳам “Фалсафа” деймиз, тарихни ўрганадиган фанни “Тарихшунослик” деб ўтирмай, оддий қилиб “Тарих” деймиз, Ахлоқшунослик, Иқтисод назарияси, Адабиётшунослик фанлари ҳам баъзан халқ тилида қисқа қилиб “Ахлоқ”, “Иқтисод”, “Адабиёт” деб ишлатилади. “Физика”, “Этика” фанларининг номи ҳам аслида ушбу фан мавзулари номи билан аталган. Аммо барибир ҳаётнинг муайян соҳаси билан ушбу соҳани назарий ўрганишга қаратилган илм йўналишини фарқ қилган дуруст.

Юқорида айтиб ўтилганидек, шу кунгача жаҳон илмида маънавиятга маданиятнинг таркибий жиҳати сифатида қаралган бўлса, бугунга келиб бу ҳодисага янгича қараш шаклланиб келмоқда. Бу қарашга биноан маънавият моддий эҳтиёжлар ҳосиласи сифатида эмас, балки инсон ва жамият ҳаётининг асосини ташкил этувчи мустақил уч асосий йўналиш(иқтисод, сиёсат, маънавият)нинг бири сифатида олиб қаралмоқда. Шундай ёндошувдан келиб чиққанимизда, аксинча, “маданият” инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи, бошқа сўз билан айтганда, инсон маънавиятининг моддий воқеликдаги излари сифатида намоён бўлади. “Маънавият асослари” фани дастурий тизимини белгилашда ушбу янгича ёндошувга таянилади.

Умумий маънода “Маънавиятшунослик” фанининг асосий объекти – мустақил Ўзбекистон учун энг долзарб муаммолардан бири бўлган шахс ва миллат маънавиятининг такомили, асосий қадриятлари, шаклланиш йўллари хусусидаги миллий маънавий меросимиз анъаналарига таянувчи назарий хулосалар ва қарашлар тизимидан иборатдир. Маълумки, жаҳон маданиятига бизнинг аجدодларимиз қўшган ҳисса озмунча эмас. “Маънавиятшунослик” нинг махсус фан сифатида ўрганилиши, шу маънода, бугунги кунда ҳам жаҳон маданияти ривожига муайян ижобий натижалар келтириш эҳтимолини назардан қочириб бўлмайди.

“Маънавиятшунослик” фанининг предмети сифатида жамият ва инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни, шахс ва миллат маънавиятининг асосий жиҳатлари, миллий тараққиётимизнинг маънавий-ахлоқий негизлари, умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавиятимиз, маънавият ва маърифат нисбатлари, маънавиятнинг руҳият, маданият, иқтисод, сиёсат, ахлоқ, санъат ва адабиёт каби соҳалар билан ўзаро муносабатлари, мустақил Ўзбекистонда ёш авлод маънавий тарбиясининг долзарб муаммолари ва ёш авлод тарбиясида бош маънавий қадриятларимизнинг ўрни ва аҳамияти, глобаллашув шароитида

маънавиятга таҳдид ва уни бартараф қилиш йўллари каби масалалар аждодларимиз яратган миллий маънавий меросимиз анъаналари ва Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига оид асарлари, назарий фикр ва мулоҳазаларига таянган ҳолда кўриб чиқилади.

Бугунги кунда ёш авлодни маънавий баркамол шахс бўлиб шаклланишини таъминлаш таълим-тарбия тизимининг бош мақсади бўлиб турипти. Айтиш мумкин, бу мақсадга қаратилган ҳолда ўрта мактабнинг 7-9 синфлари, коллеж ва лицейлар, барча олий ўқув юртлири ўқув режаларига “Миллий ғоя ва маънавият асослари” фанларидан алоҳида курслар киритилган. Бу соҳада илгари мутахассис тайёрланмаганлигини ҳисобга олсак, ҳозирга келиб педагогик таълимнинг бакалаврият ва магистратура босқичларида бу соҳалардан кадр тайёрлаш масаласи ниҳоятда долзарб вазифага айланган. Шунга кўра “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” махсус бўлими талабаларига “Маънавиятшунослик” курсини ўқитишнинг бош мақсади бакалаврият талабаларини маънавият соҳасини ўрганишнинг асосий назарий масалалари билан чуқурроқ таништиришдан иборат бўлиб қолади. Чунки янгиланган ўқув режасига биноан бу ихтисослик учун муҳим бўлган “Маънавиятнинг ривожланиш тарихи”, “Оила маънавияти”, “Санъатнинг маънавий асослари”, “Миллий маънавий тикланиш” каби курслар алоҳида ва батафсил ўқитилади. Шу сабабли ушбу ўқув қўлланманинг мавзу доираси олий таълимнинг бошқа ихтисос йўналишларида ўқиладиган «Маънавиятшунослик» умумий курсидан сезиларли фарқ қилади.

Фаннинг ўқитиш услублари унинг мақсад ва вазифаларидан ва таълим қайси тингловчилар (талабалар, ўқувчилар) учун мўлжалланаётганлигидан келиб чиқиб белгиланади. Маърузалар, суҳбатлар, турли хил амалий машғулотлар тизими ҳар бир ўқув юрти ихтисос йўналишига мувофиқ равишда ишлаб чиқилиб, улар нафақат ушбу ўқув юрти профессор-ўқитувчилари, балки

мавзу тақозосига кўра, республиканинг муайян соҳадаги етакчи олимлари ва мутахассисларини таклиф қилинган ҳолда ташкил этилади. Дарслар, айниқса, суҳбатлар фақат дарс хоналарида эмас, мавзуга мувофиқ равишда турли маданият муассасалари, жумладан, музейлар, театрлар, илмий тадқиқот институтларида ҳам ташкил этилиши яхши самара беради.

Талабаларнинг фан мавзуларини ўзлаштириш устида мустақил тайёргарлик олиб боришларига алоҳида аҳамият берилади. Улар ҳосил қилган билим ва кўникмаларни текшириш реферат-тақриз, эркин иншо, оғзаки суҳбат-семинар, компьютер тестлари, мўъжаз маъруза, ижодий ишлар тарзида амалга оширилади ва мустақил тайёргарликни текширишнинг бошқа турли усуллари ҳам кенг қўлланилади.

Амалий машғулотлар, асосан, семинар-суҳбат, реферат-тақризлар ёзиш, янги педагогик усуллардан самарали фойдаланиш, баъзи мавзуларни англаб етишдаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган савол-жавоблар тарзида ўтказилади. Ахборот технологиялари, тасвирий-кўргазмали воситаларнинг имкониятларидан кенг фойдаланиш, бир қатор машғулотларни турли маънавият ва маданиятга алоқадор муассасаларда ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

1.2 “Маънавиятшунослик” тарихий-назарий фан сифатида.

«Миллий маънавият десак, миллий биқиқликка йўл қўямиз, умуминсоний маънавият ҳақида фикр юритиш керак», деган гапни на маънавият нималигини, на миллийлик ва умуминсонийлик орасидаги нисбат қандай бўлишини тўғри тасаввур эта олмайдиган, илмий саводи чала одамларгина айтиши мумкин. Бир инсонга ўз миллий маънавиятини тугал англаб етиш учун ҳам, Аллоҳ юз йил умр берса, камлик қилади. Ҳиндистон маданиятидан бир чимдим, Европа илмидан икки жумла, ислом дунёси маънавий меросидан икки чўқим олиб, «жаҳоншумул» маънавият назариясига даъво қилгандан кўра, ўзбек юртида яшаб ўтган буюк алломалар ижодини имкон даражасида изчил ўрганиб, шу билимлар асосида миллий маънавият ҳақида фикр юритган афзал эмасми? Биз «маънавият нима?» деган саволга немис ёхуд инглиз, рус ёки поляк, ҳинд ёки япон қандай жавоб бериши мумкинлигини башорат қила олмаймиз. Умр бўйи ўз миллий маънавиятини, узоқ асрлар давомида ўз миллати мансуб бўлган минтақа маданияти вакиллари ижодини асл манбалардан ўрганиб келган одам ҳам миллий маънавиятимизни мукаммал англаб етдим, деб даъво қилишга хижолат бўлади. Бу иш аслида кўпчиликнинг иши. Миллат маънавияти учун бутун миллат қайғуриши керак.

Парижда, ЮНЕСКО ижроия кенгашида сўзлаган нутқида Президент Ислам Каримов айтганидек: “ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири ҳисобланган”⁵. Аммо юртимизда 70 йил ҳукмронлик қилган собиқ тоталитар тузум маккорлик билан ўз асоратига олган халқларнинг буюк ўтмишини авлодлар хотирасидан ўчирмай туриб манфур мақсадларига ета олмаслигини яхши билар эди. Шу сабабли тинимсиз кураш ғоясини ҳаёт маъноси деб эълон қилган “доҳийлар”нинг содиқ шогирд ва издошлари нафақат тирик “душманлар” билан курашдилар, балки

⁵ Ислам Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 332

миллатларнинг ўтмиш маънавий мероси билан ҳам тинимсиз “жанг” қилдилар. “Дин - афюн”, диний илм пешволари, тасаввуф уламолари “ашаддий реакционер”, барча ўтмишдаги ҳукмдорлар - қонхўр, босқинчи (фақат айрим рус подшоҳлари бундан истисно этилди), ўтмиш алломалар - дунёқараши чекланган, шоирлар - маддоҳ ва ҳоказо даъволар қилинди. Бундай қора тамғалар қарамлик асоратига тушган барча халқларнинг бой маънавий меросига босиб чиқилди. Ҳатто уйдан эски араб ёзувида китоб топилган одамлар давлатга қарши жинойтда айбланган даврлар бўлди.

Мустақиллик туфайли бизнинг маънавий кадриятларимиз, ўтмиш аجدодларимиз қолдирган мерос, ўзининг бутун мукамаллигида, қайчиланмасдан, “прогрессив-реакцион” аталмиш зўраки қолипларга тикиштирилмасдан тиклана бошлади. Қуръони карим, ҳадиси шарифлар биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди, Носириддин Рабғузӣй, Аҳмад Яссавӣй, Убайдий, Муҳаммад Раҳимхон Фируз, Бурхониддин Марғиноний, Абу Мансур Мотуридӣй, Бехбудӣй, Фитрат, Чўлпон ва бошқа “совет даврида” ҳатто номларини эслаш ман қилинган алломаларимизнинг асарлари бирин-кетин нашр этилиб, чанқоқ китобхонлар қўлига етиб кела бошлади. Давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилинди. Тасаввуф пирлари - Аҳмад Яссавӣй, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд юбилейлари миллатимизнинг руҳида покланиш туйғуларини уйғотди. Пойтахтимизнинг қоқ марказида соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг улуғвор мужассамаси ўрнатилиши ўзбек халқининг ҳар бир фарзанди руҳида ҳақли ифтихор ҳисларидан ўчмас ёғду пайдо қилди. XX аср бошларида миллатни маърифат, адолат, ҳуррият сари етаклаган жаид алломаларимиз халқ дилидан яна муносиб ўрин ола бошлади. “Босмачи” дея ёппа қораланган миллий озодлик ҳаракати иштирокчилари ўз кадрларига лойиқ баҳоландилар.

Совет даврида бизда, биринчи навбатда, фалсафа, қолаверса, бошқа барча инсон ва жамиятга оид фанлар ҳам Европа маданияти анъаналари асосида, унинг ҳам асосан бир йўналиш - марксистик материализм йўналиши билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Ҳатто ўз маънавий меросимизни ҳам бегона қолипларга мослаб ўрганишга уриндик. Шундай экан, бугунги кунда миллий маънавиятимизни назарий асосда жиддий ўрганишга киришишимиз бежиз

эмас. Ўзбек халқининг маданияти, маънавияти ҳеч қачон **жаҳон маданияти**, маънавиятидан тамомила айру, алоҳида бир йўлдан ривожланган эмас. Ҳамиша бошқа халқлар маънавий бойлигини ижодий ўзлаштириб, ўзи ҳам жаҳон маданиятини бойитиб борган. Шу билан бирга миллатимизнинг ўз мустақил маънавий қиёфаси мавжуд, у асрлар, балки минг йиллар давомида шаклланган, у **умуминсоний қадриятларга** ёт эмас, аммо Борлиқнинг олий ҳақиқатига нисбатан ўз талқинлари, ўз ёндошуви, ўз тушунчаларига эга.

Ижтимоий соҳада асл ҳақиқатни англаб етиш табиий ва аниқ(математик) фанларга нисбатан бир неча баробар мушкулроқдир. Чунки ижтимоий соҳадаги тушунчалар тарихан шаклланади. Уларни англаб етиш учун миллат тарихини, унинг маданий меросини чуқур ўрганиш керак. Европа мамлакатлари бошидан кечирган давлатчилик тарихини ўрганиш асосида Осиёдаги ушбу соҳа муаммоларини англаб етиш мумкин деб ўйлаган одам каттиқ янглишади. Марксчилар бутун инсоният тарихий тақомилига татбиқ этмоқчи бўлган формацион назария ҳам айни шу сабабдан ўзини оқламади.

Ҳар бир миллат, ҳар бир халқ ўз ҳаёт тарзини, келажагини аجدодларининг тарихий тажрибаси асосига қуради, ҳеч бир халқ бегона қолиплар, бегона андозалар асосида эмин-эркин яшаб, тараққий эта олмайди. “Одамзод бировнинг бўйига қараб ўзига тўн бичмайди”, дейди Юртбошимиз⁶. Ҳар бир

⁶ Каримов И.Асарлар. 1-жилд, б.12

хонадоннинг ўз тартиб-қоидалари бўлганидек, ҳар бир юрт ҳаётини ташкил этишнинг ҳам ўз андоза-ўлчовлари, қонун-қоидалари бўлади. Улар ўша юртнинг табиий-жугрофий шарт-шароити, тарихий тажрибаси, миллий феъл-атвори билан боғлиқ тарзда шаклланади.

Мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият, умуминсоний маънавият ҳаётда асли мавжуд эмас, жаҳон маданияти турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат. Қандай миллат, қандай халқ бўлмасин, барибир, уни муайян инсонлар ташкил этади. Инсонларнинг ҳар бири ўз қиёфаси, ўз феъл-атвори, фикр-андишалари, ўз ҳаёт йўли ва орзу-ниятларига эга. Аммо уларнинг барчаси Аллоҳ яратган маҳлуқотнинг бир тоифаси - бани одамга мансуб бўлгани туфайли уларнинг барчаси учун умумий бўлган муайян қадриятлар мажмуи ҳам мавжуддир. Бу қадриятлар ҳар бир миллат, ҳар бир инсон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг кўр-кўрона инкор этилиши, тан олинмаслиги бутун башарият учун ҳалокатли бўлиши мумкинлигини жаҳон тарихи тажрибаси кўп марта исботлаган.

Минг йиллар давомида ер юзидаги турли минтақаларда яшаган халқларнинг ўзаро сиёсий, маданий, ижтимоий алоқалари ҳозирдагидек яқин бўлган эмас. Асрлар мобайнида ер юзида турли маданий минтақалар шаклланган. Европа халқларининг умумминтақа маданияти, жануби-шарқий Осиё халқлари минтақа маданияти, Ҳиндистон яримороли ва унга қўшни ҳудудларда яратилган умумий маданият ва бошқа бир қатор минтақалар маданияти - буларнинг ҳар бири ўзгасидан фарқ қилувчи қатор диний эътиқод, фалсафий мактаблар, санъат ва адабиёт, урф-одат ва анъаналарнинг ўзига хос уйғун бир тизимларини вужудга келтирган-ки, аҳли башарнинг бундай бебаҳо мулкани, маънавий хазиналарини бефарқлик билан бир-бирига қориштириб юборишимиз мутлақо ижобий натижалар бермайди.

Ҳеч қачон бир инсон ҳақиқатнинг тагига етган эмас. Чунки Борлиқ ҳақиқати – чексиз. Уни англаб етиш учун, биринчидан, шу кунгача инсоният эришган барча ютуқларни ўзлаштириш лозим бўлади. Аммо бутун инсоният яратиб қолдирган илмий меросни мукаммал ўзлаштириш бир киши учунгина эмас, ҳатто каттароқ илмий жамоалар учун ҳам оғирлик қилади. Иккинчидан, барча инсониятнинг етишган билимлари ҳам Борлиқ ҳақиқати олдида уммондан томчидек эмас. Шундай экан, воқеъ дунё ҳақидаги тасаввурларимизни қандай шакллантирганимиз мақсадга мувофиқроқ?

Умуминсоний маънавият бўлмайди, умуминсоний қадриятлар эса ҳар бир миллат маънавиятида ўзига хос ва махсус тизим шаклида намоён бўлади. Чунки миллий маънавият тарихий ҳодиса, ўзбекнинг маънавий тақомили немис ёки хитой халқи бошидан кечирган тарихий жараёнлардан буткул фарқ қилувчи сиёсий-маданий макон ва замонда юз берган. Ҳар бир халқ моҳиятан умуминсоний бўлган қадриятларни тақомила ўзига хос шаклу шамоилда ифода этишининг сири шу ерда.

Турли миллатлар маънавиятининг ўзига хослиги камалакдаги турли ранглар товланишига монанд бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради, бойитади, аммо инкор этмайди, бир сўз билан айтганда, маънавият элларни зидлаштирмайди. Бутун дунё халқлари бир-бирини тушуниб яшашга интилмоғи лозим. Душманлик, ғайр кўзи билан қараш эмас, меҳр башариятни бирлаштиради. Бу улуғ ҳақиқатни бизнинг аجدодларимиз аллақачон англаб етганлар. Аммо ўзгани тушуниш учун, ўзгага меҳр кўзи билан боқиш учун, аввало, инсон ўзлигини англаб етмоғи керак. Ўзлигини англамаган зот ҳеч қачон ўзгани тушунмайди, уни холис қабул қилмайди.

Маънавият доимо миллий бўлади, шу билан бирга унда умуминсоний қадриятларга зид нарсa ҳам бўлмайди, чунки ҳар бир миллатнинг мустақил

маънавий дунёси, маънавий қиёфаси бир пайтнинг ўзида ички моҳиятига, ўзак томирларига кўра, ўзга халқлар маънавияти билан умумий жиҳатларга, бутун башариятни бирлаштириб турувчи муштарак унсурларга эга бўлади. Маънавиятнинг таърифини миллат маънавиятига татбиқ этадиган бўлсак, уни миллат руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик, деб аташ жоиздир. Шундай экан, айти миллатимизни ўзга миллатлардан ажратиб турувчи моҳиятлар эмас, балки бирлаштирувчи омиллар миллий маънавият замирини ташкил этади. Фақат буни жўн тушуниш ҳам, жўнлаштириб талқин этиш ҳам –хато. Маънавиятимиздаги энг умуминсоний ғоялар ҳам ниҳоятда миллий бир тарзда ўзлигини намоён қилади, улар бошқа миллат маънавияти унсурларидан нусха кўчириш шаклида намоён бўлмайди.

Миллий маънавиятимиз анъаналари меъёр қонунига таянади. Мураккаб воқеликнинг турли жиҳатлари аро мутаносиблик, уйғунлик бўлишигина инсоният тараққиёти учун, ҳаёт мукамаллиги учун асосий шарт эканлигини улуғ алломаларимиз ўз давридаёқ англаб етганлар ва ўз асарларида ифодалаб берганлар.

Бугун мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Президенти жаҳон тажрибаси ва миллий анъаналаримизга таянган ҳолда мутлақо янги модел яратмоқда ва у амалий ҳаётга татбиқ этилиб, шу кунгача ўзини оқлаб келмоқда. Унинг асосида мустақил давлатчилигимиз, иқтисодимиз, маънавий қадриятларимиз ривожланиб ва тараққий топиб бормоқда. Демак, бизнинг ижтимоий соҳалардаги изланишларимиз айти шу умумметодологик асосга таянмоғи замон ва макон руҳининг тақозосидир.

II-БОБ. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАРИХИЙ ТАКОМИЛИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ.

2.1 Миллий маънавиятимиз тарихини ўрганишдаманбалар ахволи.

Миллий маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёни ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, уни чуқур ва ҳартарафлама тадқиқ этиш учун бирнеча авлод жиддий тер тўкиши керак бўлади. Бизнинг ушбу қисқа курсдан мақсадимиз эса ҳадд-ул-имкон бу йўлдаги дастлабки уриниш бўлиб, фақат миллий маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёнига енгил бир назар ташлаб ўтиш ҳаракати сифатида баҳолаш мумкин. Албатта, барча асосий жиҳатларни қамраб олиш қийин. Масалан, халқ оғзаки ижоди деб аталувчи беҳудуд маънавият уммони ҳақида, кўчманчилик маданиятида акс этган маънавият унсурлари ҳақида махсус тўхталиш имконини топмадик. Урф-одатларимиз, маросимларимиз маънавиятининг тарихий тақомили ҳақида ҳам махсус тадқиқотлар лозим. Биз асосан ёзма меросга таяндик, аммо шу ҳам тўлиқ қамровда эмас. Албатта, қўлимиздан келганича, ақлимиз етганича ҳаракат қилдик.

Инсоният тарихий тақомили ҳозирги Европа илмида 4 асосий даврга ажратилади:

1. Ибтидоий жамоа. 2. Қадимги дунё. 3. Ўрта асрлар. 4. Янги давр.

Аммо қадимшунослар (археолог ва палеонтологлар) масалага бироз ўзгача қарайдилар. Улар 1) тош асри, 2) бронза асри, 3) темир асри, деб ибтидоий жамоа ва қадимги дунёни уч босқичга бўлиб ўрганадилар.

Юқорида ҳам айтиб ўтилганидек, ҳар бир халқ маънавиятининг ривожланиш тарихи турли сабабларга кўра ўзига хос қонуниятларга эга бўлади. Бундан ташқари маънавиятимизнинг тарихий тақомил жараёни сиёсий тарихдан

ҳам, иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш босқичларидан ҳам, маданият тарихидан ҳам муайян даражада фарқ қилади. Бугунги кун жаҳон илмининг тажрибаси кўрсатиб турибдики, аввало, яхлит тарихий-маънавий жараённинг ҳар қандай таснифи шартли ва нотўлиқ бўлиши ўз-ўзидан маълум. Аммо, барибир, бу борада қандайдир ўзак томирлар, асосий бўғинлар ажратиб олинмаса, умуман илмий мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Миллий маънавиятимизнинг тарихий тақомили ўлкамиз халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ ва ушбу сахнда юз берувчи ҳодисадир. Фақат маданий тараққиёт ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этса, миллатнинг маънавий камолоти бугунги кунгача ўз долзарблигини сақлаб келаётган асосий ўзак унсурларга таянган ҳолда белгиланади. Шу сабабли миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик тақомилини бирқатор мавжуд аломатларга кўра дастлабки тарзда уч асосий даврга ажратиб кўздан кечиришни мақбул билдик:

1. Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиши.

2. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз тақомили.

3. Янги даврда жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз нисбати.

Бу даврлар ўз ичига олган муддатларига кўра ўзаро асло тенг эмас. Биринчи давр неча минг йилни қамраса, иккинчи давр 8-9 асрни ўз ичига олади, учинчи давр эса бизнинг ўлкамиз - Туркистон учун 5 аср чамаси давом этиб, охирги 200 йили кўпроқ фожияларга тўлиқ бўлди.

Ушбу даврлаштиришнинг асосида кўпроқ ташқи белгилар ётади. Уларнинг энг муҳими манбалар аҳволи билан боғлиқ. Исломгача маънавиятимиз тақомили ҳақидаги энг муҳим манбалар ўлкамизнинг бугунги

миллий ҳудудларидан ташқарида топилган бўлиб, асл матнларнинг яхлит ва нисбатан мукаммаллари «Авесто» китоби ва туркий тошбитиклардир. Иккинчи қисми билвосита маълумотлар бўлиб, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур, қадимги Миср ва Юнон, Ҳинд ва Хитой манбаларида, Эрон шоҳаншоҳларидан қолган тошбитикларда акс этгандир. Учинчи гуруҳ манбалар археологик ёдгорликлар бўлиб, улар бевосита юртимиз ҳудудидан ёки атроф-минтақадан топилган моддий ашёлар ва иншоотлар билан боғлиқ. Тўртинчи гуруҳ манбалар сўнгги даврларгача оғзаки анъана ҳолида етиб келган халқ адабиёти, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар, хурофий ирим-сиримлар бўлиб, улар юзасидан узил-кесил хулосалар чиқариш, айниқса, мураккабдир.

Умуман, бундай турли гуруҳ манбалар ўзаро жиддий қиёсий таҳлилни талаб қилади ва охир-натижада ҳам кўпинча муайян даражада тахминий хулосалар чиқарилади. Исломгача маънавият ҳақидаги тасаввурларимиз, шу сабабларга кўра, барибир узил-кесил бўлиши қийин ва қанча қадим замонларга кириб борсак, шу қадар тарихий ҳақиқат ва афсоналар қоришиб, чатишиб кетади.

Ислом даври манбалари қадим даврга нисбатан беқиёс даражада бой ва ишончлироқдир. Ислом давридан бошлаб, айтиш мумкинки, масалага илмий ёндошув имкони жиддий тарзда ошади ва миллатнинг маънавий камолот босқичлари минтақа маданияти доирасида аниқ тарихийлик касб этади.

Учинчи давр бизга энг яқин бўлгани сабабли уни ўрганиш масалалари тадқиқотчиларнинг анча кенг доирасини қамраб олган, чунки манбалар асосан ўзбек, рус ва қисман бошқа қардош халқлар тилларида сақланганлигидан бу соҳада имкониятлар етарли. Мустақилликкача баъзи архивлар давлат сири ҳисобланиб, тадқиқотчилар назаридан пинҳон тутилган бўлса, бугун уларнинг эшиклари очилди ва табиийки, матбуотимиздаги энг кўп нашрлар ушбу Янги давр маънавияти муаммоларига алоқадор бўлмоқда.

2.2 Исломгача миллий маънавиятимизнинг шаклланиш босқичлари.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони биринчи қисмида Чин хоқонининг ўғли Фарҳод тилсимланган кўзгу сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу йўлда у аввал даҳшатли аждаҳони, сўнг зардуштий динидаги ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темиртанли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Сукрот суҳбатига етишади. Сукрот энг баланд тоғ бағридаги ғордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил

Дейилган тоғ эрур тўртинчи манзил.7

Демак, Фарҳод Сукротга етишгунча уч манзилни босиб ўтганлиги маълум бўлмоқда. Навоийнинг мажозий тасвирида биринчи манзилдаги аждаҳони - ибтидоий тош асри маънавиятида инсон табиатидаги ёввойилик тимсоли, иккинчи манзилдаги Ахриманни - бронза даври «Авесто» маданиятидаги асотир тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, учинчи манзилдаги темир одамни - ўз номи билан темир даври - ҳарбий демократияга асосланган улкан империялар даврида олиб борилган аёвсиз қирғин урушлар ва шафқатсизлик тимсоли деб талқин қилиш мумкин. Шахзода Фарҳод тимсолида буюк турк элати аста-секин ўзининг ичидаги душманлари - ёввойилик, хурофот, шафқатсизлик хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, маънавий камолот босқичларидан донишмандлик сари кўтарилиб борди. Булар - бадиий адабиётдаги мажозий тимсоллар талқини. Аммо воқе ҳаётда ҳам миллатимизнинг маънавий такомили деярли шундай изчилликда ривож олган деб тасаввур қилсак, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

7 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 8-жилд. Т.-«Фан»- 1991, б. 125

Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди. Ислом минтақа маданиятининг буюк назарийтчиларидан, XIV асрнинг йирик файласуф-тарихчиси ва сиёсатшуноси, Амир Темурга замондош ва суҳбатдош бўлган Ибн Халдун (1332-1406) инсон жамоаларини икки тоифа ёки босқичга ажратади. Биринчиси - ибтидоий жамоа, яъни уруғ ва қабила жамоаси бўлиб, бунда инсонларнинг бир жамоага уюшуви қон-қардошлик муносабатларига асосланган бўлади. Бу даврда аксарият инсонлар ўзлигини фақат ўз жамоаси, нари борса, қабила ва элати миқёсида англаб етган. Шу сабабли ўзи билан наслий қон-қариндошлик муносабатларида бўлмаган ёхуд шунга тенг битимлар ҳосил қилмаган бегона жамоа, уруғ ва элат вакилини нафақат қабиладошлари билан тенг санамаган, балки унинг инсон даражасидаги қадрини ҳам идрок этмаган. Қадим жоҳилия арабларининг ҳаётидан хабар берувчи манбалар, масалан, "Айёми араб"да тасвирланган қабилалар орасидаги аёвсиз жангу жадаллар, ўзга қабила аъзолари мулкини торож қилиб, аёллари, болаларини қул-чўрига айлантириб, шунинг ҳисобидан қабиладошларига зиёфат беришлар одатий ҳол ҳисобланиб, яна бундай бедодликларнинг "қахрамонлик" сифатида шеърятда васф этилиши каби ҳолатлар бунга далил бўла олади.

Маънавий камолотнинг юқорироқ босқичига кўтарилган инсонлар учун хос бўлган иккинчи босқичдаги жамоани алломаларимиз "шаҳар жамоаси" деб атаганлар. Асли бу тушунча фақат "шаҳар" эмас, "давлат" маъносини ҳам билдирган. Юнонларнинг "полис" сўзи бугун биз тушунган "шаҳар"ни эмас, Афина, Спарта каби шаҳар-давлатларни англатганлигини дунё тарихидан биламиз. Инсонлар жамиятида илк давлатнинг пайдо бўлиши асл ибтидода шаҳарлар шаклланиши билан боғлиқ. Шу сабабли юнонлардаги "полис" (шаҳар) сўзидан Европа минтақасида "политика" (сиёсат, яъни инсонлар аро муомала тартиб-қоидалари) тушунчаси шаклланган бўлса, ислом дунёсида арабча

"мадина" (шаҳар) сўзидан "маданият" тушунчаси шаклланди. Бу тушунчалар келиб чиқиш моҳиятига кўра туташ эканлиги шундан ҳам маълум.

Илк шаҳарларда уруғ ўрнига маҳалла, қабила ўрнига элат шакллана бошлади. Аммо ибтидоий жамоадан ўсиб чиққани сабабли, унда қабилачилик даврининг кўп хурофотлари сақланиб қолган эди. Масалан, ўзларини юксак маданият эгаси деб билган қадим юнонлар ўзга халқларга паст назар билан қараб, асло уларни ўз миллатдошлари даражасида кўрмас эдилар. Уларни ўлдириш, ерларини босиб олиш, мулкларини ўзлаштириш жиноят эмас, балки жасорат намунаси сифатида қабул қилинарди. Хатто қадим Юнон элининг энг улуғ алломаси Аристотель ҳам барча ҳуқуқ ва имтиёзларни фақат ўз халқига - юнонларга лозим кўрган, дунёдаги ўзга элат вакилларига “варвар” (ёввойи) деб қараб, уларга фақат қуллиқни раво билган. Юнон демократияси худди шу дунёқарашга мувофиқ бўлиб, фақат озод эллинларга тааллуқли эди, қуллар бу демократиядан ташқари ҳисобланарди.

Шундай вазиятда енгилган қабила вакилини қатл этмай, қул сифатида сақлаб қолиш ғолиблар назарида балки мағлубга нисбатан ҳиммат кўрсатиш деб баҳолангандир. Қулдорлик тартиб-қоидалари илк империячилик даври маҳсули бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоа асосида пайдо бўлган илк шаҳар-давлатлардан баъзиларининг ўзгалари устидан қудрат касб этиши билан боғлиқ. Бу даврда аҳли башар муайян даражада ривожланган маданият босқичига эришган бўлсада, аксарият халқлар онгида хануз асотир тафаккур ҳукмрон эди.

Асотир тафаккур Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уринишбўлиб, унда аксарият инсонлар мавҳум тушунчаларни моддий воқелик нарсаси-ҳодисаларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар. Мушрикликнинг келиб чиқиши ҳам инсон онги ривожининг айни шу даражаси билан боғлиқ.

Исломгача ҳукмрон бўлган жоҳилия даври деганда ҳам инсон онгининг асотир тафаккур даражасидаги ҳолати назарда тутилади.

Ибтидоий жамоа инсон ҳаётининг иқтисод, сиёсат, маънавият каби турли соҳаларини бир-биридан ажралмаган ҳолда тасаввур этган, ҳаётӣ таомил, ҳуқуқ ва ахлоқ, дин ва эътиқод бир-биридан алоҳида, мустақил ҳолда мавжуд бўлган эмас. Шундай шароитда сиёсий ҳукмронлик, иқтисодӣ мулкка эгалик, маънавий қудрат бир-бири билан чатишиб, бир соҳада қудратли бўлган инсон бошқа соҳаларни ҳам тасарруф этишга интилар эди. Сиёсий ҳукмронлик қўлида бўлган одам маънавий, иқтисодӣ соҳаларда ҳам ўз қудратини ёйишга ҳаракат қилар ёки иқтисодӣ қудрат - мулк эгаси сиёсий, маънавий соҳаларга ҳам даъво қила бошларди.

Империялар даврида қабилалар ва шаҳар-давлатлар аро ҳокимият учун курашлар авж олиб, унда ғолиб чиққан сулола атроф-воқеликни, табиат унсурларини ва моддий бойликларни қандай тасарруф этса, ўзга қабила, уруғ, жамоа вакиллари бўлмиш инсонларни ҳам шундай тасарруф этишга уринди. Натижада «мулк» тушунчаси сиёсат йўналишига ҳам кириб келди, у нафақат ер-сув, ҳайвонот ва буюмларга, балки енгилган уруғ, қабила, элат вакилларига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Юрт мулк аталди, ҳукмдор малик бўлди.

“Авесто” китоби мазмунида асотир тафаккур кенг миқёсда ўзлигини зоҳир этган. Жумладан, ҳукмдорлик ҳуқуқининг белгиланишида “фарр” (“Авесто” тилида “хварно”) принципи қонунӣ асос сифатида қабул қилинган. Унинг маъноси шуки, олий дунёвий ҳокимият сулоланинг бир вакилидан иккинчисига ўтишида муайян илоҳӣ белги содир бўлади, яъни муайян бир жонивор, қуш ёки ёғду шуъласи ҳукмдорликка танланган кишини ажратиб кўрсатади.

Халқимиз орасида тарқалган “фалончининг бошига бахт куши қўнипти” ибораси ушбу қадим анъананинг изларига ишора этади. “Фарр” одатда ҳукмдор

сулола вакиллари билан боғлиқ тасаввур этилган. Эрондаги Аҳмонийлар, Сосонийлар даврида ушбу принципга изчил риоя этилган.

Олий илоҳий ҳукмдор номидан юртни бошқарувчи «фарр» эгаси – монарх (шоҳаншоҳ, қирол, халифа, султон, малик) статуси минтақада шундай пайдо бўлди. У мутлақ ҳукмдор бўлиб, фақат Тангри ҳукмларига итоат қиларди. Жоҳилия даврида “фарр” соҳибининг ҳукми мутлақ бўлиб, унга ҳеч ким эътироз билдиришга ҳаққи бўлмаган. “Халқ ҳукми”, ”халқ иродаси” деган тушунчалар у давр учун буткул нотаниш эди. Демак, жоҳилия даврида барча инсонлар тенг кадр топган эмас эди.

Бу тартиб-қоидаларнинг жиддий ўзгариши Исо алайҳиссалом даъвати билан бошланди, дейиш мумкин. Исо алайҳиссаломгача юборилган пайғамбарлар ҳар бири бир қавмга Аллоҳ ҳақиқатидан хабар берган бўлсалар, Рухуллоҳ барча инсониятга тегишли Ҳақиқат хабарини келтирди. У биринчи бўлиб, барча инсонлар ягона Тангри олдида тенг, ўзаро оға-ини, опа-сингил, биродар деб, Аллоҳ ҳукмини эълон қилди. Аммо бу Олий ҳақиқат осонликча қабул қилингани йўқ. Аввало, бундай улуг хабарни берган пайғамбарни сиёсий ҳукмронликни қўлдан беришни истамаган юнон ҳукмдорлари ва яҳудий уламолари бирлашиб, чормихга ҳукм этдилар. Кейинчалик ҳам, Исо даъвати илк черков оталари талқинида ўзгаришга учраб, адолатли жамият ердан осмонга кўчирилди, инсон руҳининг озодлиги эса черков ҳукмларига боғланиб қолди. Бутун Ўрта асрларда хос ва авом, зодагон ва фуқаро орасидаги реал фарк сақланиб қолаберди. Европада черков ва феодаллар ўзаро зиддиятларидан қутула олмаган бўлсалар ҳам, авомга нисбатан имтиёзларини сақлаб қолдилар. “Ўрта асрлар” деган тушунча беҳуда эмас, бу давр инсоният учун Қадим дунёдан Янги тафаккур тарзига ўтиш босқичидир.

Шундай қилиб, инсоният асосан тош қуролларидан фойдаланган илк ибтидоий жамоа даври аجدодларимиз маънавий такомилида жуда муҳим босқич бўлиб, Туркистон ўлкаси ҳудудида камон ва ўқ-ёй ихтиро қилинган 10-12 минг йил илгариги ўтмишдан бошлаб, бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Унинг сўнгги 4-5 мингинчи йилларидан суғориш асосидаги деҳқончилик ва уй ҳайвонларини махсус парваришlashга асосланган чорвадорлик фаолиятининг дастлабки шаклланиш жараёнлари ривож олди ва шу билан боғлиқ равишда бу даврдаги инсон руҳида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозлаш, яратувчилик меҳнатини улуғлаш каби маънавий фазилатлар пайдо бўлди. Бунинг излари биринчи навбатда минтақамизда илк бора яратилган мукаммал ёзма манба «Авесто» китобида ўз аксини топгандир.

Глоссарий

1. Жаҳон маданияти - турли ўлка ва минтақаларнинг ўзига хос маданиятлари мажмуидан иборат бўлиб, мавҳум бир шаклдаги умуминсоний маданият ҳаётда асли мавжуд эмас. Инсоният тарихий тараққиёти жараёнида аввал муайян кичик жамоалар доирасида шаклланган маданият унсурлари бора-бора кенгроқ миқёс касб этиб, турли элат ва миллатлар, минтақалар маданияти даражасига кўтарилиб борди ва ниҳоят Янги даврга келиб яхлит бир воқелик сифатида идрок этила бошлади.

2. Асотир тафаккур - Борлиқ моҳиятини идрок этишга дастлабки уриниш бўлиб, ибтидоий жамоа, қисман қадимги дунё ва ўрта асрлар одамнинг фикрлаш тарзига хосдир. Бу даврларда аксарият инсонлар ғайб оламига оид нарсалар ва мавҳум тушунчаларни моддий воқелик ашёларидан ажратиб тасаввур қила олмайдилар, мушрикликнинг келиб чиқиш сабаби ҳам шунда.

3. Асотир (миф) – ибтидоий инсон онгида Борлиқ ҳақиқатининг ҳаёлий тимсоллар воситасида ифодаланиши. Ҳозирги замон одами асотирни афсона сифатида тушунади, аммо қадимги дунё одамлари асотирнинг Борлиқ ҳақиқатини ифодалашига шубҳа қилмаганлар. Масалан, қадимги юнонлар Зевс, Аполлон, Афродита каби турли санамларни Олимп тоғида абадий яшайди деб тасаввур қилганлар ва улар шарафига ибодатхоналар қуриб, қурбонликлар келтирганлар. Асотир ва бадиий асарнинг умумий томони Борлиқ ҳақиқатини тимсоллар воситасида англаш ва англатишга уриниш бўлиб, уларнинг ўзаро фарқ қилувчи томони - асотирни ўз даврининг одами ҳақиқат деб қабул қилган, санъат асарини эса инсонлар мутлақ ҳақиқат деб ўйламайди, балки ибрат мактаби сифатида тушунади.

4. Инсон- маънавий камолот имконига эга бўлган (ягона) моддий (биологик) мавжудот. Қуръони карим оятларида таъкидланишича, ҳар бир инсон Аллоҳ томонидан "ер юзининг халифаси" қилиб яратилган, шундай экан, бутун моддий

олам унинг тасарруфида ва у дунёдаги барча мавжудот тақдири учун масъулдир. Инсоннинг иродаси эркин ва шу сабабли ҳар бир хатти-ҳаракати учун Аллоҳ олдида жавоб беради. Инсон ўз маънавий камолот имконият-ларини юзага чиқара бошлаган сари том маънода Шахсга айлана боради.

5. Маданият - инсон маънавий фаолиятининг ҳосиласи, маънавиятнинг моддий воқеликдаги излари. Бошқача қилиб айтганда, маънавият ботиний имкон бўлса, маданият - ушбу имкондан туғилган воқеъ мавжудлик. Шахс ва миллат маънавиятининг назарий масалаларини ўрганиш учун иложсиз равишда айни шу воқеъ мавжудлик далилларида келиб чиқишга тўғри келади. Маънавият соҳасига алоқадор барча фанларнинг мавзулари ҳам аслида ана шу мавжуд воқеълик далилларида таянган ҳолда ишлаб чиқилиши табиий ҳолдир.

6. Шахс маънавияти – ҳар бир инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражаси. Бу уйғунлик ҳар бир шахснинг имони, илми, масъулияти, меҳри орқали намоён бўлади ва **Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат** туйғуларида ифодаланади.

7. Маънавият асослари – Маънавият соҳасининг асосий масалаларини назарий тадқиқ этувчи янги фан. Бугунги кунда, ҳануз жаҳон илми даражасида тадқиқотлар ўтказилмаганлигини ҳисобга олиб, "Миллий маънавиятимиз асослари" деб аталиши мақсадга мувофиқдир. Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик даражалари (Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат), Шахс маънавиятининг асосий жиҳатлари (имон, илм, масъулият, меҳр), Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ва шу кабилар бу фаннинг асосий мавзуси (предмети)ни ташкил қилади.

Хулоса

Бугунги туғилиб келаётган “Маънавиятшунослик” фани аввало ижтимоий-гуманитар фанлар тизимига мансуб бўлиб, шу сабабли у тарихий-назарий фандир. Яъни, ҳар бир халқ маънавияти унинг ўзига хос маданий-тарихий ривожланиш жараёнида шакллангани туфайли миллат маънавиятининг назарий асослари ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам нақлий, ҳам ақлий билимларга таянади, уларнинг ўзаро уйғунлашувидан пайдо бўлади.

“Нега бошқа барча фанларда биз тўғридан-тўғри “тушунча” (понятие) сўзини ишлатамиз-ку, бу ерда “тимсол-тушунча” атамаси қўлланиляпти”, деган табиий савол туғилади. Гап шундаки, миллат маънавияти иложсиз равишда тимсол-тушунчаларга таянади. Чунки маънавият ботиний (яъни ички, инсон руҳият оламига оид) ҳодиса, уни ташқаридан, оддий кўз билан кўриб, кулоқ билан эшитиб, қўл билан пайпаслаб бўлмайди. Шундай экан, унинг аниқ ўлчовлари, ранги, туси, вазни ҳақида гап ортиқча. Унинг турли жиҳатларини фақат ишоралар, тимсоллар орқали ифодалаш мумкин, халос, ва халқимиз доимо шу усулни қўллаб келган. Биз бу ерда янгилик яратишдан ожизмиз. Биз фақат халқ доим ишлатиб келган тимсол-тушунчаларни ўзаро қиёслаб, бир-бирига нисбатини ифодалашга уриниб кўришимиз мумкин.

Бошқа фанларда ҳар бир атама аниқ бир маънода қўлланилиши қабул қилинган. Маънавиятда ундай эмас. Маънавиятнинг тимсол-тушунчалари ҳар бири жуда кенг маъно қамровига эга. Биз халққа тегишли нарсани ўзимизча ўзгартириш имконига эга эмасмиз. Биз фақат халқ дилидаги муайян тасаввурларнинг ифодаси бўлмиш тимсол-тушунчаларни англаб етишга ва уларни ўзимиз тушунган даражадаилмий тил билан имкон борича аниқроқ бир таърифга келтиришга ҳаракат қилдик.

Охирги ва аслида бугунги кун аксарият зиёлиларимиз (айниқса, ижтимоий фан вакиллари) учун қабул қилиниши жуда оғир кечаётган муаммо, бу —

“Маънавият асослари” фанининг умумметодологик асоси масаласидир. Яъни, ушбу фанни тушунишда қайси дунёқарашга таяниш лозим, деган муаммо. Дунёда нима кўп, дунёқараш кўп. Ҳар бир ҳақиқий файласуф ўз мустақил дунёқараш тизимига эга. Аммо, собиқ Шўролар иттифоқида ягона дунёқараш ҳукмрон эди – диалектик материализм (яъни, марксизм-ленинизм). Ушбу “энг тўғри таълимот”нинг тарих саҳифаларидан тушиб қолганига ҳам яқин 20 йил бўлди. Мустақилликнинг дастлабки йиллари баъзилар, кўп ҳам мулоҳаза қилиб ўтирмай, халқимиз аксарияти мусулмонлар, шундай экан, дунёқарашимиз ҳам исломий бўлиши керак, деган фикрларни ҳам ўртага ташлашди. Аммо ер юзининг бошқа минтақалари қатори мусулмон оламида ҳам азалдан дунёқарашлар хилма-хиллиги мавжуд бўлиб келганлигини тарихга бир назар ташлаган одам билиб олади. Бундан ташқари, турли динлар дунё халқларини турли тоифаларга ажратиб келади, маънавият эса инсонларни бир-биридан узоқлаштирувчи эмас, бирлаштирувчи омил бўлсагина, чин маънода маънавиятдир. Кўпчилик “ислом дини” деганда, христиан, яҳудий, маздаясна динларидан фарқ қилувчи бир эътиқод тизимини тушунади, аммо, агар бу нарсанинг моҳиятига эътибор қилинса, бутунлай бошқача манзара намоён бўлади. Чунки зоҳирий белгилари фарқ қилса ҳам умумжаҳоний илоҳий таълимотларнинг маънавиятга (қалб тарбиясига, ботиний камолотга) тегишли қисми, инсонларни бир-биридан ажратувчи эмас, яқинлаштирувчи хусусиятга эга. Аждодларимиз талқинига эътибор қиладиган бўлсак, ўзгача фикрловчи инсонларни тушунишга қаратилган, ўз руҳий оламини Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлаштиришга бўлган интилиш ҳақиқий маънавият белгисидир. Хуллас, миллий маънавиятимизнинг ўзига хос дунёқараш тизими мавжуддирки, уни англаб етиш учун миллий маънавий меросимизни холис ўрганмоқ, уни қалб орқали ўтказмоқ зарур. Хусусан, бизнинг миллий дунёқарашимиз улуг шоиримиз Алишер Навоий дунёқарашада ўзининг энг мукаммал ифодасини топган десак, кўп ҳам янглишмаган бўламиз. Факат, Алишер Навоий

дунёқарашини теран англаб етишимиз учун миллий маънавиятимиз тарихий тақомилининг унеча ўтган босқичларини яхши билишимиз керак бўлади. Ушбу дунёқараш тизимининг асосий тамойиллари Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов асарларида ўз аксини топган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1) Кўп қутбли дунё, 2) Инсон – олам меҳвари, 3) Инсон ва жамият ҳаётининг уч соҳа ёки йўналиш(Иқтисод, Сиёсат, Маънавият)дан иборат эканлиги, бу уч соҳанинг ҳар бири мустақил қийматга эга бўлиб, уларни бир-бирига бўйинсундиришга уриниш ноҳуш оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлиги. Инсон ва жамият камолотининг асоси ушбу уч йўналишнинг уйғун ривожига эканлигидадир.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. “Ўзбекистон”, 2012 .
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008.Б.29-30.
3. Каримов И.Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Асарлар. 7-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 1999, б. 17, 381.
4. Каримов И.Асарлар. 1-жилд, б.12.
5. Ислам Каримов.Асарлар. 4-жилд, б. 332.
6. Каримов И. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.Т, «Ўзбекистон», 2000 й, 23-24 бетлар.
7. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. Т.-«Фан»- 1991, б. 125.
8. Абу Ҳомид Ғаззолий.Кимиёи саодат.Рух ҳақиқати.Т. “Адолат”, 2005, б. 24.
9. Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы. М.-«Наука»-1972, с. 50-51.
10. Имомназаров М., Лапасов М., Собирова М.Маънавиятшунослик (ўқув қўлланма). Т. 2012 й.
11. Уроки имама ал-Газали. Основы духовности.М.-С.-П.«Диля»,2007, с.4.
12. Имомназаров М. Тадбиркор маънавияти ёхуд кадр ва фаросат ҳақида // «Жамият ва бошқарув» жур., №4, 2000.
13. Имомназаров М. Шахс маънавияти ва қонун устуворлиги // “Халқ сўзи” газ., №24, 5 фев. 1999.
14. Имомназаров М. Шахс маънавияти ва фуқаро масъулияти // “Халқ сўзи” газ., №10, 15 янв. 1999.
15. www.Ziyonet.uz
16. www.Milliymanaviyat.uz